

«Фонетика» бөлүмүндө орфоэпия маселеси да каралат. Орфоэпияда кыргыз адабий тилиндеги сөздөрдү туура нормасы окутулат. Сөздөрдү туура айтуу менен гана окуучулардын орфографиялык сабаттуулугун арттыра алабыз. Ошондуктан фонетика бөлүмү орфоэпия жана орфография менен тыгыз байланышта окутулушу керек деп эсептейбиз.

4. Фонетика жана орфоэпияны окутуу процессинде өздөштүрүлгөн көндүмдөр булар болууга тийиш:

- үндүү жана үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү, алардын негизги белгилерин көрсөтө алуу;
- сөзгө фонетикалык-графикалык талдоо жүргүзө алуу;
- сөздү муунга туура бөлүшпүрө алуу;
- үнсүздөрдүн жумшактыгын аныктоо;
- сөздү туура айтуу (орфоэпиялык нормалардын негизинде).

5. Фонетика жана орфоэпияны окутуунун принциптери.

- Тыбыш менен тамганын өзгөчөлүгүн, жалпылыгын ажырата билүү көндүмүнө ээ болуу;
- Тыбыштардын өзгөрүшүн сөз жана кеп менен биримдикте кароо көндүмү;
- Орфографиялык эрежелерди сөздүктүн жардамы менен үйрөнүү.

6. Фонетикалык көнүгүүлөр.

- 1) Фонетикалык талдоо – сөздөргө тыбыштык талдоо жүргүзүү.

Фонетикалык талдоонун тартиби:

- 1) Сөзгө орфографиялык талдоо жүргүзүү.
- 2) Сөздү муундарга бөлүшпүрүп, тыбышты аныктоо.
- 3) Тыбыштарды тартиби боюнча мүнөздөп чыгуу. Үндүү тыбыштар үчүн ачык, жабык жана туюк муунга бөлүшпүрүү. Үнсүз тыбыштар үчүн уяң же шуулдама, каткалаң же жумшак тыбыш экендигин көрсөтүп, кандай тамга менен берилгендигин көрсөтүү.
- 4) Тыбыш жана тамганын жалпы санын көрсөтүү.

Колдонулган адабияттар:

1. Токоева-Ставинская Б.Б., Камбаралиева У. Мамлекеттик (кыргыз) тилди билүү деңгээлине коюлган Талаптар. В2 – Ортодон жогору деңгээл. Толукталып 2-чыгарылышы. – Бишкек, 2017. – 72 б.
2. Кыргыз тилинин программасы. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин жан гимназиялардын 5-11-класстары үчүн. – Бишкек, 2013. – 76 б.
3. Сартбаев К.К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Фрунзе: «Мектеп», 1978. – 308 б.

УДК 81.38:811.512.154

Бекназарова Б.Т.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Бекназарова Б.Т

КНУ им. Ж.Баласагына

Beknazarova B.T.

КНУ J. Balasagyn

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ КӨӨНӨРГӨН СӨЗДӨРДҮН СТИЛДИК ТАБИЯТЫ
СТИЛОВАЯ ПРИРОДА СТАРЫХ СЛОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ
THE STYLE NATURE OF OLD WORDS IN THE LITERARY TEXT

Аннотация: Архаизм, историзм, диалектизм сөздөр алардын тарыхый көркөм чыгармада стилдик максатта колдонулушу, тилибизди байытуудагы мааниси, өткөн доорду реалисттик көз карашты сүрөттөдөгү, доордун учуруна жараша мүнөзүн берүү, сүрөткердин калемине көз каранды каралат. Архаизм, историзм, диалектизм сөздөр өткөн тарыхый доорду ишеничтүү сүрөттөп берүүнүн бирден бир негизги каражаты болуп эсептелет. Аны ыгына жараша стилизациялоо, чыгарманын негизин түзөт. Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» романындагы көөнөргөн сөздөрдү стилизациялоо чеберчилиги, анын стилдик максатта колдонулуш сыяктуу маселелер жөнүндө айтылат.

Аннотация: Слова архаизм, историзм, диалектика употребляются в зависимости от их стилистического употребления в исторических произведениях искусства, их значения в обогащении нашего языка, реалистического взгляда на прошлое в изображении, характера эпохи, пера художника. Слова архаизм, историзм, диалектика — единственные основные средства достоверного описания прошедшей исторической эпохи. Укладка его по мастерству — основа работы. В романе Т. Сыдыкбекова «Синий асаба(флаг)» рассматриваются такие вопросы, как искусство стилизации устаревших слов, использование его в стилистических целях.

Annotation: The words archaism, historicism, dialectics are used depending on their stylistic use in historical works of art, their meaning in enriching our language, the realistic view of the past in the image, the character of the epoch, the artist's pen. The words archaism, historicism, and dialectics are the only basic means of reliably describing the past historical epoch. Styling it according to skill is the basis of the work. T. Sydykbekov's novel "Blue flag" deals with such issues as the art of stylizing obsolete words, its use for stylistic purposes.

Негизги сөздөр: Сөз, архаизм, историзм, тарыхый, көркөм чыгарма, тил, стил, доор, көркөм.

Ключевые слова: Слово, архаизм, историзм, историческое, художественное произведение, язык, стиль, эпоха, искусство.

Keywords: Word, archaism, historicalism, historical, artistic work, language, style, epoch, art.

Көөнөргөн сөздөрдү акын-жазуучулар өздөрүнүн чыгармаларында таза стилдик максатта, чыгарманын көркөмдүк сапатын арттыруу үчүн колдонушат. Мындайда чыгармага ылайык тил таап, өткөн турмуштун ишенимдүү кейпин жасоо үчүн, башкача айтканда, ошол кездеги адамдардын сырткы портретин, кебин, үрп-адатын, салтын жана башка жактарын сүрөттөөдө автор бүгүнкү күндүн гана эмес, ошол учурдагы адамдардын сөздүгүн, сүйлөө, сөз куруу өзгөчөлүктөрүн реалдуу чагылдырууда көптөгөн көөнөргөн сөздөрдү пайдаланбай коюуга мүмкүн эмес. Конкреттүү алганда, көөнөргөн сөздөрдү колдонуунун төмөнкүдөй негизги учурларын көрсөтүүгө болот.

1. Жазуучу өткөн коомдун социалдык өзгөчөлүгүн, элдин турмуш-тиричилигин, коомдук зор кайра түзүүлөрдү реалдуу, ишенимдүү сүрөттөө үчүн ошол учурга мүнөздүү болуп, азыр унутулуп же пассивдешип кеткен тилдик элементтерге сөзсүз түрдө кайрылат, аларды кайра жандандырат

2. Эскирген сөздөр сүрөттөлүп жаткан учурдун тарыхый колоритин берүүнүн, ошол коомдун, ошол доордун мазмунун көрсөтүүнүн баалуу каражаты болуп. эстетикалык зор функцияны аткарат.

Көөнөргөн сөздөр — тарыхый категория. Алар коомдук өнүгүүнүн бир этабында, белгилүү тарыхый шарт-кырдаалдарда пайда болуп, ошондой эле өнүгүүнүн башка бир этабында адамдар ортосундагы пикир алышууну тейлөө касиетинен ажырап, акырындык менен тилдин сөздүк составынан сүрүлө баштайт. Демек, алардын тилде өмүр сүрүүсү, жашоосу белгилүү бир мезгил, убакыт менен чектелип, ушуга байланыштуу көөнөргөн сөздөр да белгилүү бир коомдук түзүлүшкө, белгилүү бир доорго мүнөздүү болот. Ал эми көркөм чыгармадагы камтылган окуянын кайсы доорго, кайсы коомдук түзүлүшкө тиешелүүлүгүнө байланыштуу ошол доордун, ошол коомдук түзүлүштүн ишенимдүү колоритин берүүнүн негизги бир жолу, анын көрсөткүчү — ушул көөнөргөн сөздөр. Ошондуктан жазуучулардын чыгармаларындагы жогоркудай көөнөргөн сөздөрдүн колдонулушу зарыл талаптардан келип чыгуучу көркөм адабий ыкма катары каралыш керек.

3. Көөнөргөн сөздөр элибиздин өткөндөгү оозеки кебинин үлгүсүн, түрүн, формасын айтылуучу ойго, пикирге ылайыктап стилдештирип берүү үчүн колдонулат. Мындай учурда жазуучу көркөм чыгарманын кейипкерлерин сүрөттөлүп жаткан мезгилге. Учурга ылайык тил менен сүйлөтүш үчүн стилдик каражат катары эскирген сөздөрдү пайдаланат.

Көөнөргөн сөздөр каармандарды өз учуруна, өз дооруна мүнөздүү болгон тилдик каражаттар аркылуу сүйлөтүү чыгарманын көркөмдүк сапатын, анын турмушка жакындыгын, реалдуулугун арттырат. Ошол эле маалда жазуучунун сөз менен иштөө жөндөмүнүн жетиктигин да айгинелейт.

4. Эскирген сөздөр сатиралык, юмордук мүнөздөгү чыгармалардын каражаты катары кандайдыр бир эскиликти, артта калгандыкты табалоо, какшыктоо, мыскылдоо иретинде да колдонулат. Бул ыкма тилдеги ирониянын, башкача айтканда, кандайдыр бир сөздү же сөздөрдүн түрмөгүн стилдик максатта өзүнүн түз маанисине карама-каршы коёт. Мындай сөздөр көбүнчө фельетондук чыгармаларда, жанымта, какшык түрүндө жазылган аңгемелерде же башка түрдөгү көркөм чыгармалардын ичинде ирониялык стилдин элементи, каражаты катары жолугат. Бирок көркөм чыгармаларда көөнөргөн сөздөрдү туш келди, башаламан колдоно берүүгө болбойт, б.а. , тарыхый чыгарма жазуу — бул көөнөргөн көздөрдү шыгыратып тизип коюу дегендик эмес. Көркөм чыгарма, баарыдан мурда, бүгүнкү күндүн окурмандарына арналат, демек, анын тили окурмандардын баарына тегиз түшүнүктүү болууга тийиш. Муну эске албай, көөнөргөн сөздөрдү ой келди, ыксыз колдонуу чыгарманын көркөмдүк-эстетикалык беделине доо кетирет, окурмандардын түшүнүүсүнө кедерги болот. Кыскасы, эскирген сөздөрдү колдонуунун да өзүнчө мүдөө-талабы, жол-жобосу бар. Буга ылайык. көөнөргөн сөздөр көбүнчө каармандардын кебинде учурайт, ал эми автордук кепте ал өтө сейрек колдонулат.

Көөнөргөн сөздөр стилистикалык максатка багындырбай, автордук баяндоодо колдонууга болбойт, анткени ал түшүнүктүн учурундагы закондуу туюндуруучусу болгон синоними тилде азыр жашап жатат. Ал эми көркөм чыгарма бүгүнкү күндүн окуучуларына арналат, ошону менен бирге көркөм чыгармаларда жолуккан көөнөргөн сөздөрдүн бардыгы эле стилистикалык максатта колдонулган экен деп түшүнүүгө болбойт. Бүгүнкү күндө бул көөнөргөн сөздөр деп эсептелген сөздөр 20-30-жылдарда кадыресе эле сөздөр болгон жана жазуучулар тарабынан алар чыгармага атайын стилистикалык түс менен берүү үчүн эмес, жөнөкөй гана тилдик каражат катары пайдаланылган.

Ошентип, кыргыз тилиндеги эскирген жана жаңы сөздөр эң биринчи доорду, ошол мезгилди мүнөздөөчү касиетке ээ. Акын — жазуучулар дагы элдин өткөн турмушун өткөн доордун колоритин түзүү үчүн көркөм чыгармаларда, өзгөчө тарыхый көркөм

чыгармаларда, автордук баяндоодо да, персонаждардын кебинде да мындай сөздөрдү кеңири пайдаланышат. Эскирген сөздөр жана неологизм сөздөр өз мезгилин мүнөздөөчү касиетке ээ болгондуктан, аларды азыркы учурда колдонулган башка сөздөр менен алмаштырып берүүгө мүмкүн эмес.

Ал эми көркөм чыгарманын персонаждарын ошол сүрөттөлүп жаткан мезгилге ылайык көрсөтө алган. Мезгилдин өз учуруна шайкеш келген тил менен сүйлөтүш үчүн акын, жазуучулар тилдик каражат катары кыргыз тилиндеги эскирген сөздөргө кайрылышат.

Мунсуз чыгармадагы берилген ойлор окурмандарга жеткиликтүү боло алмак эмес. Бул акын, жазуучулардын чыгармаларынын көркөмдүгүн арттырат.

Ал эми жогоркудай диалектилик (же говордун) деп эсептелген сөздөрдүн аталган чыгармада бир топ эле учурашы жана колдонулушу бул жазуучунун ошол мезгилдин, учурдун б.а., ата-бабалардын тили менен берүүгө, (каармандарды сүйлөтүүгө аракеттенгендигин) көрүүгө болот.

Алсак, чыгармада мындай сөздөр, сүйлөмдөр бир топ эле учурашына күбө боло алабыз.

Мисалы, Уа, баба жырылмын сактан!

Мен сендерге не айттым эде деген сыяктуу сүйлөмдөр, айрыкча баатырлардын жүрүш-турушуна, кулк-мүнөздөрүн калыптандырууда эр кишинин кебинен көп эле кездешкенин көрө алабыз. Мындагы уа, жырылмын, не эде деген сөздөрдүн кээ бирлери азыркы күндө деле адабий тилден учурабаганы менен кепте, же диалектилерде (говорлордо) айрыкча ичкилик говорунда (түштүк-чыгыш) арбын, көбүрөөк учурай турганын белгилеп кетүүгө болот.

Эми бул сөздөрдүн кимиси эскирип, көөнөрүп архаизмге (историзмге) айлангандыгы жана кайсыл сөздөр тектеш түрк тилдеринде же алардын диалектилеринде (говор) же кыргыз тилинин диалектилеринде учурай тургандыгы жөнүндө азыноолак кеп учутун улап өтмөкчүбүз.

Жогоруда сөз кылынып өтүлгөндөй сөздөр акын-жазуучулардын чыгармаларында кеңири учурай тургандыгына күбө болобуз. Жазуучулардын ичинен Т.Сыдыкбековдун чыгармаларында көөнөргөн сөздөргө, диалектилик сөздөргө көп учурда кеңири орун берилгендигин белгилей кетүүгө болот.

Автор не үчүн, неликтен, небак, ол, тириктири, турпак деген сыяктуу адабий тилдин нормасына ылайык келбеген жогоркудай сөздөрдү чыгармада кеңири колдонгон.

Т.Сыдыкбековдун «Кең суу» романынын биринчи китеби 1937-жылы жары көргөн. Ысык-Көл говорунда (б) тыбышы менен айтылуучу сөздөрдүн көпчүлүгү бул чыгармада (п) менен жазылып адабий нормага туура келет. Мисалы, Бул кезде Саякбай пайгамбар жашына келген курагы (Т.С.); Беш катындан эки уул, үч кызы болуп, беш перзент көрүптүр (Т.С.). Ал эми «Көк асаба» романынан деле мындай мисалдарды көрүүгө болот.

Мисалы, Алп ээси – Киши Пишери. (Т.С.) Бүт уруунун чоң ичиги ыраазы...(Т.С.).

Муну менен катар, көбүнчө каармандардын кебинде, кээде автордук кепте да (п) тыбышынын орду (б) тыбышы менен алмаштырылып, түндүк говорлордун б-чылдык белгисин даана көрүүгө болот.

Мисалы, Табгач амалы, анын көз жоосун алган

Жибегине, булуна алданбаң... (Т.С.)

Ошондой эле автордун «Тоо арасында» романынын биринчи басылган китеби менен кийин кайра басылган китебиндеги сөздөрдү алып көрөлү. Мында, баселке, бикир, бас

түрүндөгү сөздөр кийинки китепте паселке, пикир, пас болуп берилгенин, оңдолгонун көрөбүз. Анткени реалистик сүрөттөө ыкмасы персонаждын кеп бөтөнчөлүгүнөн да кабар берүүнү талап кылат. Бирок каармандын кебин бүтүндөй эле жергиликтүү өзгөчөлүктөргө толтуруп жиберүү көркөм адабиятта өзүн актай бербейт. Жогоруда көрсөтүлгөн пенде, пайда сөздөрүн бенде, байда болуп өзгөрүшү буга далил.

Мисалы, «Ар бир пендемдин өз каалаган дининде жүрүүгө эрк беремин» - деген. (Т.С.) Буга «Көк асаба» романындагы персонаждардын тилинен да мисалдарды келтирип өтөлү.

Мисалы, - Жалгыз калган?! Ол Барс элине жалгыз калды?! Ол Барс, элине жолборсту чаппайды?! Ол кайда, коркок күчүктү тирүүлөй жутуп салайын?! Өк! Көк! (Т.С.)

- Өз, не ууру. Не ичтен сыртка кеп ташыган бүлдүргүч. Ону карабандар?! –деп Элчур буйруп салды. (Т.С.) Сен окуп келдиң. Биз мында эфир-эфир тайгак жол басып, татаал ашуу аштык. (Т.С.)

Бул сүйлөмдөрдөгү «эфир-эфир» деген сөз адабий тилдеги «небир –небир», «эчен-эчен татаал» деген сөздөргө туура келет. Ал эми ушул эле сөздүн «Көк асаба романында колдонулган варианты башкача.

Мисалы, у-ай...непир, непир зомбулук бар бул дүйнөдө?! (Т.С.)

Сөз ортосунда (б) тыбышынын (п) тыбышына өтүшү Т.Сыдыкбековдун бул романынан бир топ эле мисалдардан байкоого болот. Ал эми параандуу сөзүнүн учурашы автордун бир топ эле чыгармаларынан учурайт.

Мисалы, Деген менен айлына барктуу адам, башкаларга да параандуу көрүнүп, жөндүү айткан кеби жакшылардын кулагында. Ак үйлөрдүн алдында параандуу кишилер жардана турушат. (Т.С.)

Жазуучунун «Көк асаба» романынан төмөнкүдөй архаизм сөздөрдү кездештирүүгө болот.

Мисалы, Ошол арзаманда жашап өтүшкөн ажо, або, баатыр-колбашчы, алп эрендердин бири жалпы калайыктын камын көрсө, бири керт башынын кызыгы үчүн уруусун саткан. (Т.С.). Канышалыкты туяндурган – катын бул кезде өтө орой угулат. Бул сүйлөмдөгү ажо, або, кол башчы сыяктуу сөздөр эскирген сөздөр болуп эсептелет жана азыркы учурда колдонулбайт. Ол акылдуу, адептүү падыша болуп туруп чын дүнүйөгө кетти.(Т.С.)Бизде тогуздан энчи калганы шондон. Олордон акылдуу, дөөлөттүүсү Түтүк болду. Ол кезде барча эл дөөлөттүү болду. Дөөлөттөн эсирген бутпарачылык башталды. Олор эр жеткенде элди экиге бөлдү. (Т.С.) Мында ол, шондо, олордон, ал, барча, бутпарачылык деген сыяктуу сөздөр архаизм сөздөр жана диалектилик сөздөр. Ошо Узкандын жыгырма төрт небереси болду. Кенжеси – кыргыз эди. Ондо кыргыз жергесине бейкут жаткан эл. (Т.С.) Бул сүйлөмдө жыгырма төрт, эди деген кыргыз тилине мүнөздүү эмес сөздөр менен ондо деген диалектизм учурайт.

Белгилей кетчү нерсе жогоруда берилген мисалдардагы шилтеме, жактама ат атоочтордун бул формалары бүгүнкү күндө деле кыргыз тилинин түшгүк диалектисине мүнөздүү көрүнүш экенин айтсак болот.

Ал чакта ырыс, даркан деген белгилер болгон. Кыргыз уругу кырылды, тириктер бытырады. (Т.С.)

Билги деген сөз архаизм болсо, тириктери деген сөз диалектизм болуп саналат. Ошондой эле төмөнкүдөй сөздөрдү да кеңири кезиктирүүгө болот.

Мисалы, Татып алдың, уул! Бу эр атан жаткан ыйы жердин турпагы. Ону табгач амалдап өлтүрдү. О башпаган кошуундар кол башчысы жок туру. (Т.С.)

Мында татып алың, турпагы, ону, табыгач, ол, кошуун, кол башчы деген сөздөр кыргыз адабий тилиндеги нормаларга ылайык келбеген жана көөнөргөн сөздөр болуп саналат. Ошондой эле бул жерде тыныч, эде, эдик, тумарча, жылбырскы, эдиң го, жанчар сыяктуу сөздөрдүн да өтө эле арбын учураганына күбө болобуз. Тыныч деген сөз тынч, эди деген сөз эле, эдик деген сөз элек, эдиң го деген сөз элең го деген адабий тилдеги сөздөрдүн ордуна колдонулган. Мында персонаждардын кебинде мындай сөздөр өтө көп. Ал эми тумарча, жылбырскы, жанчар сыяктуу сөздөр диний жана чарбачылык, курал-жарактарга тиешелүү эскирген сөздөр болуп саналат. Талас говоруна мүнөздүү отуру, туру, жүрү, келатыры сыяктуу сөздөр да бул чыгармада сейрек эмес.

Мисалы, Сени бабаң тосуп отуру. Чап! (Т.С.).

Белги, эрен, болдурчу, чабычу, айгайлаган сыяктуу коомдук-саясий жана этиш сөздөрдүн башка тилдердеги сөздөрдөн (б.а., тектеш түрк элдеринен мисалы, анын ичинен казак тилинде учураган сөздөрдөн) экендигин байкоого болот.

Мисалы, Айгайлаган кыйкырык-чуу күчөйт, абыр-дабыр дүбүрт калың жерди дүңгүрөтөт.(Т.С.)

Татып алың, уул. (Т.С.). Ошондой эле булардан башка өтүрүк, айгай, матаң, не, кемийди, болбойду, беги, не болур сыяктуу сөздөр абдан арбын кездешет.

Жети түлүк, кыйырдайбыз, келатыр, асаба, каскак, эр-түтүк, үстүдө, астыда, ада деген сөздөрдүн да кеңири кездешкенин көрөбүз.

Мисалы, Жети түлүк төлдөп, эл муң билбесин! Жоо келсе кыйырдайбыз! - деген сүйлөмдөрдө жети түлүк мал чарбасына тиешелүү сөз болсо, кыйырдайбыз деген эл четине жоо келсе карап турбайбыз, аны коргойбуз деген мааниде, ал эми асаба деген сөз уруунун желеги, туусу экендигин билдирсе, каскак деген түз шырмый баканды билдирет, ада деген сөз бүттү, калбады деген мааниге туура келет. Эр-түтүк деген бул эрдиктин наамын билдирсе, үстүдө, астыда деген сөздөр үстүндө, астында деген сөздөрдө (н) тыбышынын түшүрүлүп айтылган диалектилик формасы. Жети түлүк жылкыны, кулан, топоз, уй, эчки, төө, койду билдирсе, ал эми беш түмөн деген сөз колго анын санына карата айтылуучу сөз экендигин көрөбүз. Ошондой эле эскиче жыл, ай аттарынын аталышы боюнча да төмөндөгүдөй мисалдарды көрүүгө болот.

Мисалы, Бул чабуул 602-ит жылы чын курандын тогузунчу түнүндө тандын эре-сересинде табгач колунун башкы кол башчысы Сан-Лин-Хе ээрчиткен он миңдей жоо аскери каптады. (Т.С.)

Мында жыл жана ай аттарынын аталышы, башкача айтканда, 602-ит жылы чын курандын деген сөздөр эскирген (архаизм) сөздөр болуп саналат. Ошондой эле бул романда сан атоочтордун айтылыш өзгөчөлүгүн да байкоого болот.

Мисалы, Анын ол, мени ээрден так көтөрүп бир онду санаганча колун түшүрбөдү. (Т.С.)

Демек, мында бирден онду санаганча деген сөздү бир онду деп берген. Ошондой эле кыргыз тилиндеги жактама ат атоочтордун да тыбыштык өзгөчөлүгүн байкоого болот.

Мисалы, Ал калган кырк чыбыкты маа бергизди. (Т.С.)

Мен саа эбимди көрсөттүм. Андан эминен алып калдың? Эми аны, сен маа көрсөт. (Т.С.)

Бул сүйлөмдөрдө маа, саа деген жактама ат атоочтордун ордуна маа, саа деген форма колдонулганын көрдүк.

Туулга, шушун, балбал деген эскирген сөздөрдү да бул чыгарманын көп жеринен кездештирүүгө болот.

Мисалы, Туулгасы баскан саамайынан шүүшүн кан сызылганын көрө калдым. Эр Күлчүр көп элди кыдырата карап, соңгу демин алды: «Көрүмдүн чеесине таштан балбал коюңдар!». (Т.С.) Мындагы туулга, шүүшүн, балбал деген көөнөргөн сөздөр экенин даана байкоого болот. Себеби, мындай сөздөр азыркы адабий тилде учурабайт, бирок мындай сөздөр ушул сыяктуу көркөм чыгармаларда, элдик оозеки чыгармаларда, эпостордо, макалдарда кеңири жолугат. Жогорудагы сүйлөмдөгү «көрүмдүн» деген сөздүн «гөр» деген вариантын да кездештирсек болот.

Мисалы, Гөр казуу...

Гөр казуу...

Гөр казуу...

О, түндө гөр казуу күндүзгүдөй эмес, жеңил. (Т.С.)

Бул сөздүн эки вариантта «көр» жана «гөр» деген варианттарда тең колдоно бергендигин байкоого болот. «Гөр» кыргыз тилинин түштүк диалектисине тиешелүү диалектилик сөз экенин көрүүгө болот. Романда бул сөздөр бирдей мааниде колдонулганын көрөбүз. Ал эми төмөнкүдөй фонетикалык (тыбыштык) өзгөчөлүктөргө ээ болуп турган сөздөрдү кеңири, көп учуратууга болот. Булар айрыкча сүйлөмдүн аяккы сөзүндө, б.а., этиштерден көбүрөөк байкалганын көрөбүз.

Мисалы, Эми алты жашар бала атка араң чабыыр. Ээ, эр кичириир, ат азыр...(Т.С.)

Мында кыргыз тилиндеги созулмасы жок (ы) жана (и) тыбыштарынын созулма түрдө колдонулганын көрүүгө болот.

Жолбун уйлу багып, отун алып, от жагып, таш кордо белендеп, аш-тамак бышырып калат. (Т.С.)

Жоодон коргоноор асбат шол! (Т.С.)

Деген менен каксыга элек жаш да. Кээде сөлтө бата түшкөн балтасын тартаарда темтендей калат. (Т.С.)

Бул сүйлөмдөрдө таш-кордо, асаба, асбаб, каксыга, сөлтө деген сөздөрдүн адабий тилдин нормасынан четтеп турганы байкалат. Таш кордо, үй-жайды карап, тамак бышырып, башкача айтканда, «үй күчүк» болуп деген мааниде колдонулса, асбаб деген сөз аспап деген мааниде, каксыга-кабырга эти ката элек маанисинде, шол-ошол маанисинде, сөлтө-кескен жыгачтын балта уруучу жерин түшүндүрүп турарын көрсөк болот. Төмөнкүдөй этиштердин өзгөчөлүгүн байкоого болот.

Мисалы, Ону токой ээси керек кезинде кишиге ыйгарды. Ыйык токой ээси өзү алчу нерсени мезгилсиз өзү түгөтпөсүн деп, жанагыдай тентекти, жарыктык жазалайды... Кайгыдан сыздаган мүйүзүн жыгачка кагады. Маал-маал өрт болуп. Антпесе, ал өзүн-өзү кордойду. Жөө калады. Киши көккө, ыйык Жер сууг сыйынбаса, карга каклыр. (Т.С.) Мындагы этиштердин айтылыш, жазылыш өзгөчөлүгүн жазуучу персонаждардын тили менен берүүгө аракет кылганын байкоого болот.

Ошондой эле чыгармада түрк элдеринин жана коңшулаш жашаган элдердин, уруулардын аттарына кайрылып көрөлү.

Мында аз, чаа, табган,өз, куруй, түпүт, төөлөс, урум, турум, абар, изгил, баргы деген сыяктуу уруулардын аттары кездешкенин көрөбүз.

Мисалы, -Шер, сен экибиз табгачка аттансак шаабыз жетпес.

-Олор көп.

-Бу колу оноу изгилди чабалы. Атакөрү, тигил аздын журтунча жанчар сугуп, жебе тартаарды унутуп калсак, ботом, бизди тепсиир кийин. (Т.С.)

Тигил түргөшпүн баш каганы Берлик Үч-Суу ураанына чакырды. Ону менен токтободу. Алтургай тигил төөлөстүн эр Карачурун, таттын Танры эренин, он октун Жарык тегинин... урааныма чакырамын деген алп Берлик эми Адылтай ажону да өзүнө баш ийдиргиси бар. (Т.С.)

Жогорудагы мисалдарда келтирилгендей сүйлөмдөгү уруу аттары бул романда ондоп саналат. Бул болсо автордун тарыхый окуяларды, санжыраны жакшы билгендиги менен түшүндүрүлөт. Анткени бул фактыларды автор тарыхый булактардан, жазма эстелитерден жана алар жөнүндөгү материалдардан тааныштыгы бар экендигин көрсөтө алган. Ошону менен бирге бул романда адам аттарынын берилиши да белгилүү орун ээлеп турат.

Мисалы, Адылтай ажо, Эр-Киши, Эр-Күлчүр, Эрдене, Элтерес, Барс, Буйлаш, Чогулдур, Урдана, Азманабу, Чекир бий, Жаш-Тегин, Жолборс, Дөө аке, Бозуул, Тогуул, Сен-Ли-Ха, Эсенлай, Лай-Фу, Уз хан, Уз Алп, Сайкал, Айым эне, Карачур, Орок, Күлчүр, Жибекжан, Талмыз кыз сыяктуу адам аттары өз каармандарына ыйгаруу менен бир кыйла ийгиликтүү, түшүмдүү аракет жасаганы менен айырмаланып турат. Тематикалык жактан алганда архаизмдер ар кайсы сөздүк тобунан кезиктирүүгө болот. Эски үрп-адаттарга байланышпау төмөнкүдөй сөздөрдү романдан көп эле учуратууга болот.

Мисалы, Эр-Киши алаканындагы топурактан балага үч ирет жалатты. (Т.С.)

Асаба булгалоо журтка абрай, ата, жеңиш чакыруу. Ошондой!-деди зор киши.

-Бирден сынды. Кыркы бириксе сынбады. (Т.С.)

Мындагы ар кандай ырымдарга жана тарбиялоо ишине карата жүргүзүлгөн иштер жөнүндө айтылды.

Буюм-тайымдардын аттарына байланышпау төмөнкүдөй сөздөрдү жолуктурууга болот.

Мисалы, Бата айтылган соң, ажо алдында турган болот тинтени жалтыратып, алаканына салды да балага тосту: -Элден кетпейм! Ак жолдон тайыбайм! деп ак тинтенин мизин өп, уул! (Т.С.)

Бул сүйлөмдөгү тинте деген сөз курал экенин, башкача айтканда, кылычтын бир түрү экенин автор эскирген сөздөр аркылуу бергенин көрсөк болот. Ошону менен бирге бир топ эле архаизм сөздөрдү кездештирүүгө болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Акматов Т., Өмүралиева С. Кыргыз тили, Фонетика, лексика. –Фрунзе, Мектеп, 1990.
2. Биялиев А. Манас эпосунун тили жана стили. Б., 2004.
3. Жантөшева Ж.К. Жантөшевдин чыгармасынын тили, -Ала-Тоо, 1979. №10.
4. Кырбашев А. А.Осмоновдун поэзиясынын тили, -Фрунзе, 1967.
5. Мамытов Ж. Кыргыз тилиндеги эскирген лексика –«Эл агартуу», №12, 1977.
6. Махмудов А. Казак тилиндеги архаизм,. –Автореф.канд.дисс. –Алма-Ата, 1963.
7. Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги сөз маанисинин жана варианттарынын өнүгүшү. – Ф., Илим, 1982.
8. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. –М., 1965.
9. Көркөм адабияттын стилистикасы, -М. Илим, 1982.